
Nové sociálně prostorové nerovnosti, lokální rozvoj a kvalita života

Cílem předkládaného monotematického čísla je diskutovat nejdůležitější aspekty rostoucí sociálně prostorové diferenciace v našich regionech a obcích a zhodnotit jejich vztah ke kvalitě života obyvatel v různých typech území. Kvalita života je zde přitom chápána v užším slova smyslu především v souvislosti s diferencovanými podmínkami vázanými na lokální prostředí [blíže viz Macešková, Ouředníček, Temelová 2009]. V současnosti dochází k ustavování nových prostorových vzorců rozmístění obyvatelstva podle sociálních, ekonomických a demografických charakteristik v rámci sídelního systému i uvnitř metropolitních regionů České republiky. Jako „nové“ projevy sociální diferenciace vnímáme především ty jevy a procesy, které ovlivňují kvalitu života obyvatelstva ve městech a obcích České republiky v transformačním období i v současnosti a které se v minulosti objevovaly jen zřídka, či s malou intenzitou. Prostorová (sociální) marginalizace a exkluze, sociálně prostorová polarizace, deprivace a ghettoizace (části) sídel, separace a segregace patří mezi nejčastější termíny používané pro zachycení procesů, které jsou sice tradičně v sociální geografii studované, ale v postsocialistických státech Evropy se znovu vynořily až v posledních dvou desetiletích v souvislosti s narůstající sociálně prostorovou diferenciací. Různé formy sociálních a územních nerovností pak mohou negativně ovlivňovat kvalitu života obyvatel v některých lokalitách a znevýhodňovat určité skupiny obyvatel, především jednotlivce a domácnosti s nižší sociální a prostorovou mobilitou.

V předkládaném monotematickém čísle se podařilo shromáždit příspěvky zaměřené na diferenciaci městského a venkovského prostředí i několik článků využívajících souhrnného pohledu na celou Českou republiku. Monočíslo svým zaměřením do značné míry reaguje na dřívější studie Jiřího Musila věnované kvalitě života, sociální soudržnosti, prostorové exkluzi a vnitřním periferiím [Musil 2004, 2006; Musil, Müller 2008] a částečně navazuje též na minulé tematické číslo *Sociologického časopisu* věnované prostorovým souvislostem vývoje české společnosti [Kostecký 2007]. Shromážděné stati se pohybují na předělu mezi prostorovou sociologií a sociální geografii, a dokazují tak komplexnost studované problematiky, která se odráží rovněž v pluralitě použitých výzkumných přístupů a metod. Podobně jako dříve Musil [2004] či Macešková, Ouředníček, Temelová [2009] zdůrazňuje i řada autorů v tomto čísle význam sledování procesů a fenoménů na úrovni malých jednotek, především obcí, a to nejen v zájmu poznání mozaiky nových rysů sociálně prostorové diferenciace, ale též s ohledem na účelně lokálně zacílenou intervenční politiku.¹

¹ Ačkoli diskutovaná témata jsou různorodá, je zřejmé, že příspěvky nepokrývají celý rozsah široké problematiky sociálně prostorové diferenciace. Komplexnější pohled na proce-

Stati monotematického čísla jsou uspořádány do dvou vzájemně úzce provázaných tematických bloků. Příspěvky prvního bloku se zaměřují především na zmapování a vysvětlení nových sociálně prostorových nerovností na úrovni měst a obcí České republiky. S využitím statistické analýzy i kvalitativních přístupů diskutují autoři článků stěžejní a společensky vysoce závažná témata současné sociálně prostorové diferenciaci, mezi něž patří sociální vyloučení a segregace, nezaměstnanost a formování problémových regionů. Články druhého bloku si všímají různých aspektů kvality života a lokálního rozvoje ve venkovských a periferních obcích. Příspěvky využívají rozmanitý metodický aparát, od statistické analýzy po hloubkové případové studie, k hodnocení rozvojového potenciálu, populační stability, sociálního prostředí a mobility venkovského obyvatelstva. Společným rysem statí obou bloků je pak důraz na prostor a na jeho roli ve formování současných sociálních nerovností, ukotvení studovaných témat v empirickém výzkumu a snaha o sledování procesů a fenoménů v územně podrobném měřítku.

Marginalizace romské populace je odborníky považována za jeden z nejzávažnějších procesů sociálně prostorové diferenciaci v České republice po roce 1989 [Novák et al. 2007]. Mechanismům sociálního vylučování a segregace ve vztahu k romskému etniku jsou proto věnovány dva úvodní články tohoto monotematického čísla. Michal Nekorjak, Adéla Souralová a Klára Vomastková rozebírají problém etnicky segregovaného školství ve velkých městech a jeho roli v reprodukci sociálně prostorových nerovností. Autoři diskutují mechanismus utváření tzv. „romských škol“, které představují nový fenomén etnizovaného vzdělávání a jejichž vznik se u nás plně projevil až v transformačním období s rozvojem konkurenčního prostředí ve vzdělávání. Autoři uchopují téma prostřednictvím konceptu lokálního vzdělávacího trhu, který umožňuje interpretovat segregáční procesy s ohledem na konkrétní prostorový kontext, strategie aktérů (rodíčů) i strategie institucí (škol). Na základě hloubkového kvalitativního výzkumu ukazují, že etnicky segregované školství je utvářeno prostorovou strukturou, institucionálním rámcem státu i jednotlivých škol a vzdělávacími strategiemi rodičů romských i neromských dětí. Autoři správně poukazují, že prostorové vyloučení Romů a existence „romských škol“ je součástí širšího problému nízké sociální (ale i prostorové) mobility segregovaných obyvatel. Článek přináší cenný vklad k diskusi o *neighbourhood efektu* v českých městech. Studium vlivu sociálního prostředí čtvrtí na chování a životní šance obyvatel, kvalitu vzdělání nevyjímaje, přitom představuje relativně silný směr výzkumu v západních zemích [např. Friedrichs, Galster, Musterd 2003; Kauppinen 2008], kterému však zatím nebyla v našem kontextu věnována dostatečná pozornost.

sy, které po roce 1989 transformují Českou republiku, je k dispozici například v *Atlase sociálně prostorové diferenciaci České republiky* [Ouředníček, Temelová, Pospíšilová 2011] nebo v dalších pracích, které vycházejí z projektu Národního programu výzkumu II „Sociálně prostorová diferenciaci obyvatelstva a její vliv na kvalitu života ve městech a obcích České republiky“ [Novák et al. 2007; Čermák, Hampl, Müller 2009; Macešková, Ouředníček, Temelová 2009].

Druhý příspěvek věnovaný romské problematice autorů *Barbory Vackové, Lucie Galčanové* a *Ondřeje Hofírka* sleduje problémové městské lokality a jejich obyvatele z pohledu místní politiky a správy. Prostřednictvím rozhovorů s klíčovými aktéry a diskurzivní analýzy pronikají autoři do postojů lokálních politiků a úředníků k problémovým lokalitám, do způsobů, kterými problematičnost interpretují, i do postupů, jimiž legitimizují kroky politické a administrativní praxe vůči těmto lokalitám a jejich obyvatelům. Příspěvek diskutuje mechanismy konstrukce *hranic oprávnění* (osoby, které zasluhují péči státu a města) a *hranic odpovědnosti* (prostoru, za který se cítí město zodpovědné) a dochází k závěru, že významnou roli v jejich formování hraje jak etnizované vymezení lidí zasluhujících péči, tak vlastnické vztahy k bytovému fondu. Autoři svým příspěvkem mimo jiné odkazují k symbolické dimenzi vyloučení, která představuje, vedle socioekonomické roviny, důležitý mechanismus marginalizace a segregace etnických komunit a je stále častěji diskutována v domácích i zahraničních studiích [např. Sibley 1997; Mareš 2000, 2002]. Podobně jako v předchozím příspěvku Nekorjak, Suralová a Vomastková podporují větší citlivost intervenčních politik vůči specifickým prostorovým kontextům, podtrhují i autoři tohoto článku relevanci lokální úrovně sledování, na které je o prostorové alokaci sociálně vylučovaných primárně rozhodováno.

Následující dva, kvantitativně orientované, články zúročují data shromážděná v rámci projektu Sociálně prostorová diferenciacie. *Marie Feřtřová* a *Jana Temelová* využívají databázi o počtu nezaměstnaných na úrovni obcí k analýze rozmístění žadatelů o práci podle pohlaví, věku a dosaženého vzdělání. V kontextu sociálního vyloučení akcentovaného dvěma předchozími příspěvky představuje nezaměstnanost společensky vysoce relevantní problém. Autorky se snaží prověřit, zda existují území, kde kombinace ekonomických faktorů na straně trhu práce a sociálních faktorů na straně pracovní síly disproportčně postihuje některé sociodemografické skupiny obyvatel. Příspěvek obohacuje tradiční téma sociálněvědního výzkumu o detailní prostorový rozměr, a přináší tak pohled na územní aspekty tohoto problému v České republice. Autorky potvrzují obecné očekávání, že vzdělání a kvalifikace uchazečů představují hlavní faktor prostorové diferenciacie struktury nezaměstnaných. Zároveň však poukazují na specifika různých typů území z hlediska věkové a vzdělanostní struktury nezaměstnanosti (např. malé obce, vnitřní periferie) i na skutečnost, že problém některých oblastí spočívá v prostorové neshodě mezi strukturou nezaměstnaných a požadavky zaměstnavatelů na pracovní sílu (např. metropolitní oblasti). Nalezením kombinace znevýhodněných území a skupin obyvatel přispívají autorky k aktuální diskusi o sociálním vyloučení a marginalizaci [např. Mareš 2000; Cheshire et al. 2003] a současně se též připojují k apelu potřebnosti cílených územních opatření zaměřených na řešení problémů na lokálních trzích práce.

Příspěvek *Jakuba Nováka* a *Pavliny Netrdové* se mimo jiné ptá, zda vzniká nová forma sociálně prostorové diferenciacie v České republice, a snaží se odpovědět velmi komplexním a inovativním způsobem. Autoři využívají dat shromáždě-

ných při přípravě *Atlasu sociálně prostorové diferenciace České republiky* [Ouředníček, Temelová, Pospíšilová 2011] a doplňují jeho analytické mapy o syntetizující interpretaci s využitím kombinace mnoha vstupních proměnných. V první řadě autoři dokumentují rozdílné vztahy mezi statistickými a prostorovými charakteristikami obyvatelstva (variační koeficient versus Moranovo I) a ukazují, že „geography matters“ i v současné globalizující se společnosti. Článek je do značné míry metodologicky orientován a zaměřen na diskusi omezení kvantitativních analýz, avšak odpovídá i na mnoho otázek souvisejících se současnou sociálně prostorovou diferenciací v České republice. Přínosné může být například porovnání metod explorativního potenciálu kvantitativní analýzy v pracích Nováka a Netrdové (autokorelace LISA) s přístupem Bernarda (faktorová analýza) v jiném článku tohoto čísla. Z výsledků lze vyzdvihnout zejména ty části analýzy, které potvrdily dva typy problémových regionů v České republice; strukturálně postižené regiony a periferní venkovské oblasti. Podobně jako následující text Kubeše a Krafta potvrdila analýza Nováka a Netrdové mnohem větší problémy vnitřních než vnějších periferií a velmi diferencovanou pozici i vývoj metropolitních regionů. Tyto výsledky do značné míry ukazují malý vliv geografické makropolohy v sociálních (neekonomických) charakteristikách.² Například mezi největšími městy jsou podstatné rozdíly v mnoha měřených ukazatelích, rozvojová území se formují také v blízkosti menších úspěšných měst a rovněž v rekreačních oblastech bez vazby na významnější města. Rozvojový potenciál nemetropolitních oblastí ukazuje, že nové nerovnosti nelze vysvětlit pouze vznikem nových rehierarchyzačních tendencí, ale že se v sociálně prostorové diferenciaci uplatňují i další faktory bez podstatnější vazby na pozici v systému osídlení, což by mohlo být příslibem pro nalezení nových potenciálů rozvoje nemetropolitních regionů.

Jan Kubeš a Stanislav Kraft rozebírají ve svém příspěvku především prostorově podmíněnou exkluzi. Vedle znevýhodnění vyplývajících z lokalizace bydlení v sociálně problematických územích, tj. regionech s ekonomickými problémy, která jsou spíše prostorově exponovaná, může docházet k exkluzi vyvolané geografickou dostupností. Autoři se zevrubněji zabývají třemi typy periferních regionů na příkladu jižních Čech. K jejich vymezení využívají dosažitelnost mikroregionálních sídelních středisek prostředky veřejné dopravy, ale zohledňují také fyzickogeografické prvky periferií. Hlavní pozornost je následně věnována populační stabilitě, kterou autoři hodnotí s pomocí sady kvantitativních charakteristik. Podobně jako řada dalších autorů si všímají koncentrace periferních regionů podél krajských hranic, které jsou v případě jižních Čech relativně stabilní a představují vnitřní periferie nejvíce vzdálené od větších center osídlení. Při řešení problémů periferních regionů zdůrazňují autoři potřebu využít regionální sociální a hospodářskou politiku a jejich přesnější územní zacílení, aby neplynula přednostně do jádrových a neperiferních obcí. V závěru vyslovují Kubeš a Kraft postřeh patrný i z dalších empirických šetření uvedených v tomto monochísle;

² Jde především o omezenou platnost působení tzv. západovýchodního gradientu [Blažek, Csank 2005].

ač periferní oblasti postihuje prostorově podmíněná sociální exkluze vyplývající z obtížné dosažitelnosti možností nabízených ve městech, je tento hendikep zmírňován vzájemnou pomocí a podporou uvnitř zdejších lokálních komunit.

Podobně jako předchozí příspěvky, rovněž článek *Josefa Bernarda* je zaměřen kvantitativním způsobem. Cílem článku je snaha o prokázání vlivu endogenních rozvojových potenciálů na lokální rozvoj. Empirická část vychází z rozsáhlých datových analýz za malé venkovské obce České republiky. Bernard vybral obce s populací menší než 2000 obyvatel a ze souboru dále vyloučil obce příměstské, které se v důsledku ovlivnění suburbanizací chovají odlišně. Dále s pomocí faktorové analýzy extrahoval 5 nezávislých dimenzí vnitřní kapacity lokálních komunit. Výsledky naznačují, že strukturní a polohové faktory ovlivňují vnitřní kapacitu komunit v malých venkovských obcích jen velmi slabě, což může být ovšem do značné míry dáno využitou velikostní standardizací obcí a vyloučením suburbií ze studovaného souboru. Studium endogenního potenciálu lokálních komunit má podle našeho názoru ještě jeden perspektivní význam. Schopnost lokální aktivizace může naznačit, jak si povedou obce v blízké budoucnosti, kdy se velmi pravděpodobně sníží podíl dotací z evropských fondů ve financování obcí a obce budou muset hospodařit více s vlastními zdroji. V závěru se autor staví kriticky k některým dosaženým výsledkům a uvědomuje si limity možností zachytit endogenní rozvojové potenciály pomocí statistických dat dostupných za celé území státu v podrobnosti obcí. Bernard zdůrazňuje nutnost prohlubování dosažených poznatků zejména s pomocí intenzivních lokálních a mikroregionálních sond využívajících alternativní metody práce.

Hloubkové sondy jsou do značné míry realizovány v dalších dvou příspěvcích, které široce čerpají právě z detailních případových studií provedených v rámci projektu Sociálně prostorové diferenciacie. *Martin Ouředníček*, *Petra Špačková* a *Marie Feřtřová* studují problematiku selektivního vyliďňování českého venkova v několika geografických úrovních. Snahou autorů bylo, podobně jako u článku Josefa Bernarda, oddělit ekonomické a polohové faktory rozvoje obce, tentokrát především s ohledem na velikost a strukturu migračních proudů směřujících ven z depopulačních regionů. Statistická analýza byla provedena na příkladu tradičně periferního regionu Pacovska s hlavní pozorností na venkovské obce ležící na styku tří krajů (okresů). Toto území je charakteristické posilující se periferní polohou, na druhé straně nemá primárně ekonomické problémy. Terénní šetření s využitím pozorování a strukturovaných rozhovorů na příkladu jedné z obcí mikroregionu sloužilo pro hlubší porozumění měnícím se podmínkám v dopravní obslužnosti, dojížděce do práce a za službami a změnám ve společenském životě lokální komunity. Zároveň si autoři všímají měnících se rolí lokálních institucí a pronikají do denních strategií lidí v periferní lokalitě. Článek v diskusi reaguje na myšlenku Jiřího Musila a Jana Müllera [Musil, Müller 2008: 344–346] o začarovaných kruzích Myrdalových negativních cirkulačních kauzalit. Podobně jako Musil s Müllerem si autoři kladou otázku, zda je potřeba k přetržení negativních cirkulačních kauzalit ve zkoumaném území impulzu shora, či může docházet ke spontánnímu (endogennímu) zvratu v negativním

vývoji. Vedle technicko-organizačních a daňových opatření mohou vést k oživení i změny v migrační bilanci obyvatelstva způsobené řadou push a pull efektů ve venkovských a městských lokalitách. Změny ve způsobu života, v demografické struktuře obyvatelstva i ve vnímání environmentálních kvalit mohou být jednou ze šancí přílivu nových obyvatel i do periferních částí České republiky.

Řada domácích i zahraničních autorů považuje dostupnost základních funkcí, především práce a služeb, za jeden z důležitých faktorů stabilizace obyvatelstva ve venkovských a periferních územích [např. Farrington, Farrington 2005; Musil 2006]. Článek *Jany Temelové, Jakuba Nováka, Lucie Pospíšilové a Niny Dvořákové* diskutuje tuto málo probádanou složku sociálně prostorové exkluze a potvrzuje klíčovou roli mobility v každodenním životě venkovské populace. V prezentovaném empirickém výzkumu chování obyvatel vycházejí autoři z teoretického i metodického aparátu geografie času. Díky hloubkové sondě do každodenního života odhalili některé adaptační strategie a denní praktiky, které jednotlivci a domácnosti využívají k překonávání vzdálenosti mezi bydlištěm a místy pracovní a obslužné funkce. Ačkoli jejich konkrétní podoba závisí především na stadiu životního cyklu, socioekonomickém postavení a věku, různé formy dojížděky představují nejvýznamnější adaptační strategii venkovského obyvatelstva. Vedle každodenního cestování za prací prokázal výzkum též značný nárůst nedenní dojížděky do zaměstnání, zejména u mladší a vzdělanější části ekonomicky aktivní populace. Autoři v této souvislosti upozorňují na částečné vyčlenění aktivních obyvatel z běžného chodu obce i nebezpečí jejich trvalého odchodu z místa bydliště, což snižuje endogenní potenciál obcí a přináší rizika pro stabilitu a rozvoj takto postižených venkovských území. Na druhou stranu však umožňuje rozvinutá rodinná a sousedská výpomoc mezi obyvateli překonávat obtížnou dosažitelnost funkcí i jinými prostředky než mobilitou, a pomáhá tak předcházet sociálnímu i prostorovému vyloučení méně mobilní složky venkovské populace.

Kolekce textů je doplněna několika kratšími útvary (recenzemi a zprávami), za pomoc při jejichž přípravě editoři děkují Lucii Pospíšilové. Děkujeme rovněž všem recenzentům i redakci za výbornou zkušenost při přípravě monotematického čísla a autorům přejeme velký citační ohlas jejich článků.

Martin Ouředníček, Jana Temelová

Literatura

- Blažek, Jiří, Pavel Csank. 2005. „The West-East Gradient and Regional Development: The Case of the Czech Republic.“ *Acta Universitatis Carolinae – Geographica* 40 (1–2): 89–108.
- Čermák, Zdeněk, Martin Hampl, Jan Müller. 2009. „Současné tendence vývoje obyvatelstva metropolitních areálů v Česku: dochází k významnému obratu?“ *Geografie – Sborník ČGS* 114 (1): 37–51.

- Farrington, John, Conor Farrington. 2005. „Rural Accessibility, Social Inclusion and Social Justice: Towards Conceptualisation.“ *Journal of Transport Geography* 13 (1): 1–12.
- Friedrichs, Jürgen, George Galster, Sako Musterd. 2003. „Neighbourhood Effects on Social Opportunities: the European and American Research and Policy Context.“ *Housing Studies* 18 (6): 797–806.
- Cheshire, Paul, Vassilis Monastiriotis, Stephen Sheppard. 2003. „Income Inequality and Residential Segregation: Labour Market Sorting and the Demand for Positional Goods.“ Pp. 83–109 in Ron Martin, Philip S. Morrison (eds.). *Geographies of Labour Market Inequalities*. London: Routledge.
- Kauppinen, Timo M. 2008. „Schools as Mediators of Neighbourhood Effects on Choice Between Vocational and Academic Tracks of Secondary Education in Helsinki.“ *European Sociological Review* 24 (3): 379–391.
- Kostecký, Tomáš. 2007. „Editorial.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 43 (5): 884–887.
- Macešková, Marie, Martin Ouředníček, Jana Temelová. 2009. „Sociálně prostorová diferenciacie v České republice: implikace pro veřejnou (regionální) politiku.“ *Ekonomický časopis* 57 (7): 700–715.
- Mareš, Petr. 2000. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis* 36 (3): 285–297.
- Mareš, Petr. 2002. „Marginalizace, sociální exkluze.“ Pp. 9–21 in Tomáš Sirovátka (ed.). *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, Georgetown.
- Musil, Jiří. 2004. „Současná pojetí sociální soudržnosti a Česká republika.“ Pp. 7–16 in Jiří Musil et al. *Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii*. Praha: Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, Centrum pro sociální a ekonomické strategie.
- Musil, Jiří. 2006. „Regionální a místní formy sociálního vyloučení a jak jim čelit – problém vnitřních periferií v České republice.“ Pp. 25–40 in Tomáš Sirovátka (ed.). *Sociální vyloučení a sociální politika*. Brno: Masarykova univerzita, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Musil, Jiří, Jan Müller. 2008. „Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (2): 321–348.
- Novák, Jakub, Petra Puldová, Martin Ouředníček, Jana Temelová. 2007. „Současné procesy ovlivňující sociálně prostorovou diferenciaci České republiky.“ *Urbanismus a územní rozvoj* 10 (5): 31–35.
- Ouředníček, Martin, Jana Temelová, Lucie Pospíšilová (eds.). 2011. *Atlas sociálně prostorové diferenciacie České republiky*. Praha: Karolinum.
- Sibley, David. 1997. *Geographies of Exclusion, Society and Difference in the West*. London, New York: Routledge.